

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Петро Толочко

НАЗВА «УКРАЇНА» В ПІВДЕННО-РУСЬКИХ ЛІТОПИСАХ І АКТОВИХ ДОКУМЕНТАХ

Проблеми походження і побутування назви «Україна» у пізньому середньовіччі торкалися провідні українські історики починаючи з Д. М. Бантиш-Каменського. Зазначивши, що в стародавніх хартіях згадується вперше про Малу Русь 1335 р., учений зауважив, що, очевидно, з цього ж часу, або з привласнення Польщею частини завойованих Литвою Руських земель на правому березі Дніпра, країну цю почали називати також «Україною». Жодного документального підтвердження для такого висновку він не навів, як і не пояснив, від чого походить ця назва. В тексті книжки Д. М. Бантиш-Каменський вживає, по суті, рівнозначно терміни «Україна» і «Мала Русь» стосовно до Середньої Наддніпрянщини¹.

М. О. Максимович у своїх ранніх працях частіше вживав терміни «Русь», «Мала Русь», «Південна Русь», а потім надавав перевагу слову «Україна». Характерно, що для нього територіальний зміст перших трьох понять значно ширший, ніж останнього. Говорячи про необхідність видання заснованого ним часопису «Українець», він підкреслював, що в ньому мають публікуватися наукові статті, головним змістом яких буде історія Південної Русі і, особливо, України².

М. І. Костомаров етнічною назвою південноруського народу вважав «Русь», а пізньосередньовічні назви «Україна», «Малоросія» і «Гетьманщина» означали лише місцеві й тимчасові явища, які не обіймали сфери всього народу і його території³.

М. С. Грушевський вважав назву «Україна» давньоруською за походженням і широкоживаною у XV-XVII ст. «Стара ця назва,— писав історик,— уживана в староруських часах в загальнім значенні пограниччя, а в XVI ст. спеціалізована в приложенні до Середнього Подніпров'я, що з кінця XV ст. стає таким небезпечним, в виїмкові обставини поставленим, на вічні татарські напади виставленим пограниччям—набирає особливого значення з XVII ст., коли то східна Україна стає центром і представницею українського життя... В міру того, як зростала свідомість тягlostі і безперервності етнографічно-національного українського життя, се українське ім'я розширилося на всю історію українського народу»⁴.

М. Аркас розумів Україну в XVI-XVII ст. як одну із південноруських земель, рівнорядну Волині, Поділля, Червоній Русі, Буковині, яка лежала в Подніпров'ї і одержала назву від того, що знаходилася на краю держави, а далі були вже дикі степи⁵.

Територіально-географічний характер назви «Україна» ні в кого із серйозних дослідників не викликав сумніву і, певно, саме тому питання це не стало предметом ґрунтовного джерелознавчого аналізу. Тим часом він необхідний, особливо сьогодні, коли для певних доктонауків кіл географічне пояснення назви «Україна» не є переконливим або навіть і таким, що принижує нашу національну гідність. Нерідко доводиться чути і читати в історико-белетристичних працях, що назва ця має в основі своїй давній етнонім і походить від імені племені укрів чи укрівів, яке з прадавніх часів жило в Подніпров'ї*.

Найвний фонд писемних джерел дозволяє з вичерпною повнотою і об'єктивністю з'ясувати історичний зміст назви «Україна» в часи пізнього середньовіччя. Важливі дані щодо цього подають літописи Київський, Галицько-Волинський, Густинський, Самоїла Величка, Львівський і Острозький, хроніки Литовська і Жмойтська, Феодосія Сафоновича, опис України Боплана, праця Д. М. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії», в яких зібрано великий актовий матеріал XVI-XVII ст., збірники документів, виданих до 300-річчя воз'єднання України з Росією.

Назва «Україна», як свідчать писемні джерела, бере свій початок з часів Київської Русі. У літописах домонгольського періоду вона фігурує всього тричі і завжди в значенні окраїни землі — князівства. Під 1187 р. у посмертному панегрику переяславському князю Володимирі Глібовичу говориться, що «Плакашася по немь вси Переяславци... о нем же краина многа постона»⁶.

У 1189 р. галичани запросили на князювання Ростислава Берладнича. Він погодився і виступив із Смоленська в Галичину. «И приехавшю же ему ко украине Галичкыи и взя два города Галичкыи и оттоле поиде к Галичю»⁷. У 1213 р. Данило Романович з братом Васильком повернули під свою владу «Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Стольпе, Комов, и всю Украину»⁸.

Аналіз контексту літописних статей 1187, 1189 і 1213 рр. чітко вказує, що в них йдеться про окраїні території Переяславського, Галицького і Володимирського князівств. Отже, слово «Україна» означає тут не власну назву якоїсь території, а лише її порубіжний характер.

У писемних джерелах другої половини XIII-XIV ст. назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» зустрічаються в розповідях про західноруські і порубіжні з ними землі.

Під 1268 р. у Галицько-Волинському літописі розповідається про військовий конфлікт руських з поляками в районі Холма. «И зане весть бяхуть подали им Ляхове Оукраиняне»⁹. Очевидно, тут йдеться про порубіжні володіння Болеслава Краківського, які свого часу належали до Галицької землі. Після смерті Болеслава вони знову спричинили русько-польський конфлікт. Під 1280 р. в літописі читаємо: «Посем же Лев восхоте собе части в земле Лядьской, города на вкраини»¹⁰. У Хлебниківському літописному списку стоїть «оукраине», а у хроніці Сафоновича — «Украине».

У 1282 р. між поляками і руськими мало місце нове непорозуміння і знову через спірну належність порубіжних земель. Волинський князь Володимир Василькович вирішив за допомогою литовців повернути собі окраїне волинське село Воїнь, яке було захоплене Лешком. «И воспомяну Володимер, оже преже того Лестко, пославъ Люблинець, взяв башеть оу него село на Вкраинци именов Воинь»¹¹. Взаємні претензії на землі Посанської Підгір'я з боку Польщі і Волині мали місце і пізніше. У статті 1350 р., вміщеній у додатку до хроніки Литовської, ці спірні землі виступають під назвою «все краинны полские»¹², що вказує на їхню адміністративно-політичну належність до Польщі.

У хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 роками говориться про «краинны Руские», які були предметом постійних зацікавлень литовців. У першому випадку вони здійснили напад на порубіжні райони Полоцької землі,

* Етнонімічне пояснення походження терміна «Україна» несерйозне і позбавлене будь-яких підстав. Писемні джерела не мають жодних свідчень про якийсь праукраїнське плем'я, ім'я якого б віддало переіменовувалось із назвою «Україна».

у другому — приєднали окраїні руські землі до володінь князя Микгайла. «По смерти Радивиловой Микгайло, сын его, вступил на князство Новгородское и Подляское, также и все краины русские от Вильна аж до жродел Немановых... отчистым держал правом»¹³.

Назва «вси краины Руские» фігурує в статті 1332 р., але вже стосовно південно-західних земель. Після перемоги над татарами князь Ольгерд повернувся з частиною війська до Литви, а іншу частину лишив на Поділлі, «над которым войском преложил сыновцев своих, князей новгородских Кориятовичов: Александра, Константина, Юрия и Федора и вси краины Руские с Подольем поручил им»¹⁴.

Під 1517 р. в Густинському літописі термін «Україна» вживається практично в сучасній його мовній формі, але стосовно колишнього Галицького Пониззя Дністра. «Жигмонт король хотя ему сей смех отдати, посла Прецлава Лянцкоронского на Украину собирать люду». Із продовження тексту видно, що Лянцкоронський пішов до Білгорода «и тамо забра множество товара, и коней, и овец татарских и турецких»¹⁵.

Під цим же роком, у хроніці Литовській і Жмойтській говориться про іншу «Україну», литовську, яка межувала з Московією. «Року 1517. Иоани великий князь московский волости литовские украинские от границы своей воевал»¹⁶. Король Жігмонт вислав проти нього Костянтина Острозького, гетьмана литовського. Оскільки Острозький воював на Сіверщині, можна вважати, що саме вона й була «волостю литовською українською». Визначення «литовські» означає, що ці волості політично належали до Великого князівства Литовського і Руського, але етнічно були руськими землями.

У 1595 р. козаки Наливайка здійснили військовий похід на Могильов, Рогачев і Бихов, де завдали великої шкоди «замкам и паном украинного замку»¹⁷. Який саме замок постраждав від козаків, у літописі не уточнюється, але цілком зрозуміло, що він був окраїним у Литовському князівстві. Через два роки, згідно з хронікою Сафоновича, Наливайко знову очолив похід козаків проти Литви, намагаючись позбутися засилля польської шляхти. «Наливайко, гетман запорожский, войско зобравши, Литву плундровал, шляхту забивал, унії не любячи. На которого гетман коронный Жолкевский з войском полским пошовши на Укралене (на Україні — П. Т.) з ним воину сточил разгромил, а самого Наливайка взявши на Солоницы под Лубнями, привез до Варшавы»¹⁸. Отже, у даному разі термін «Україна» означає землі Полтавщини.

Кілька важливих згадок про Україну кінця XVI — початку XVII ст. занотовано в Баркулабівському літописі, щоправда, без чітко окреслених територіальних меж. Під 1585 р. повідомляється, що в результаті великої засухи в Литві «люди убогия, з хлеба на Русь давалися — молодцы, жонки, девки много на Русь и на Украину понаходило»¹⁹. Яка Україна тут мається на увазі, сказати важко. Можливо, це були лівобережні землі Південної Русі, а може, окраїни Білорусії. Літописна стаття 1592 р., у якій йдеться про страшне стихійне лихо — «град и бурю великую», об'єднує південні райони Білорусії і Середнє Подніпров'я в один регіон. Стихія, «почавши от западных краев замков украинных» Гомеля, Рогачева, Любеча, Річиці, Чернігова, Переяслава, Білої Церкви, захопила багато інших місцевостей і замків²⁰. Згідно свідчення статті 1601 р. «окраїнами» називались також землі довкола Вітебська, Полоцька, Мінська і деяких інших білоруських волостей. Гнане голодом населення цих земель «и інших многих Украин» потягнулося на південь²¹.

Термін «Україна» у значенні окраїни державних територій часто вживався і в XVII ст.

1606 р. «Того ж року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пуштошили»²².

1621 р. Прівілей польського короля Сігізмунда III про призначення королівського кормника Б. Обалковського управителем селітряних варниць. «Дозволяем Бартоломею Обалковському і даємо йому повну владу і силу виготовляти цю селітру в усій Київській землі і по всій Україні: в диких полях білгородських, очаківських, путивльських... біля рік Песел, Ворскла, Орель»²³.

Цілком зрозуміло, що тут йдеться про окраїнні володіння Речі Посполитої, які межували з Росією і Степом.

1651 р. татари зрадили Богдана Хмельницького під Берестечком, захопили його в полон і через південні райони Київщини повернулися додому. «Оттоле татаре розумели, же поляки сут на змове з казаками, і так, Хмельницького взявши з собою, хан пошол през Україну додому»²⁴.

Крім «України» чи «Україн» польсько-литовських (південно-руських) у документах говориться про «Смоленські україни», «государевы украинны», «України», які перебували під протекторатом Туреччини, Молдавії.

Одна з перших згадок про «україни» великого московського князя датується 1554 р. «Прииде крымский царь на Поле и стал, помышляя, как бы извовать украинны и пригородки великого князя»²⁵.

1649 р. із повідомлення воеводи Ф. Арсеньєва в Розрядний приказ в Москву. За словами козаків «Крымский царь с татары нынешнего лета войной на ево государевы украинны не будет»²⁶.

1650 р. «А литовскому войску от смоленской украинны указано быть 4000-м для бережения от государевы украинны»²⁷. «Украинны царского величества» згадуються в листі воеводи С. Болховського до Богдана Хмельницького 1648 р., у записі Посольського приказу переговорів з польськими послами С. Вітовських і К. Обуховичем у 1651 р. про спільні дії Росії і Польщі проти татар. Гетьман Іван Виговський у промові перед царськими послами Унковським і Адраб'євим обіцяв утримати татар і запорозьких козаків від походу «на Ево Царскаго Величества Украинные города»²⁸. Про які конкретно міста йшлося в гарантіях Виговського, сказати важко. Знаємо тільки напевно, що це були не південноруські (українські) міста, а російські. Вони кілька разів фігурують у пізніших документах. У статті 16 договору гетьмана Юрія Хмельницького з царем 1659 р. неодноразово згадуються «государевы Украинные города», як можливе місце втечі запорозьких козаків, що вчинили заколот або якесь зло²⁹. Ще чіткіше конкретизує приналежність «его царского величества Украинных городов» договір гетьмана Тетері з царем. У статті 5 читаємо: «А ныне малороссийских городов многие жители с вином и с табаком в Московское государство и в Украинные города ездят... Гетману учинить заказ крепкий, под жестким караньем, чтобы малороссийских городов жителей всяких чинов люди вина и табаку к Москве и в Украинные города и уезды не возили»³⁰.

Згодом аналогічні статті вносилися в Батуринську угоду 1663 р. гетьмана Брюховецького, в Глухівський договір 1669 р. гетьмана Д. Многогрішного, а також угоду гетьмана І. Самойловича з Росією.

Наявність такої великої кількості «України» нерідко спричинялася до певних непорозумінь орієнтувального характеру. Про це свідчить, зокрема, відписка путивльських воевод А. Литвинова-Мосальського і А. Уварова, яку вони надіслали 1632 р. в Москву до Розрядного приказу. В ній зазначається, що згідно з повідомленням Івашка Павлова в Черкасах гетьманом є Андрій Діденко, «а збору де, черкасам при нем нет, а расказанья де ему, гетману, по ся мест не было, чтоб войску куда итить и на которую украинну»³¹.

Г. Кониський під 1680 р. пише про намір турків втримати за собою «Україну Малоросийскую по Днепр». З цією метою вони укріпили міста Казикермен і Кодак, ввели до них сильні гарнізони, які «сообщаясь с крепостями и гарнизонами Чигиринским и Черкасским, составляли пограничную цепь от Малороссии»³². Г. Кониський під терміном «Україна» розуміє південні окраїни малоруських (південноруських) земель.

Актові документи другої половини XVII ст. свідчать, що молдавські господарі титулували себе володарями «земель молдавських і земель українських». Йдеться, очевидно, про молдово-українське порубіжжя, яке було розмежоване між двома державами за Зборівським договором по лінії Студенця, Могилів, Ямпіль, Рашков.

Наведені тут випадки вживання термінів «Україна», «Оукраїна», «Країна» протягом другої половини XIII-XVII ст. в літописах і актових документах, які можна значно збільшити, незаперечно засвідчують їхній географічно-оріє-

тувальний характер. Ними означались окраїні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом (чи й цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні) Польщі, Литви, Росії, Туреччини. Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони не були власними географічними назвами. Не випадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: «Литовська Україна», «Смоленская Украина», «Малоросійська Україна», «государевы Украинные города» тощо.

Аналіз південноруських літописів, актових документів показує, що серед численних «україн», які з'являлись і зникли у відповідності до змін політичної карти Східної Європи XV-XVII ст., одна з них поступово набувала конкретного географічного змісту, ставала осередком формування козацької державності. Йдеться про землі колишніх Київського і Чернігівського князівств, що лежали на обох берегах Дніпра і становили собою окраїну стосовно Польщі, Литви, Росії і Степу, де повновладними господарями почували себе Кримсько-татарське ханство і Туреччина.

Середньовічні автори по-різному відзначали територіальні межі цієї України, але ні в кого з них не викликало сумніву географічне походження її назви. Автор Густинського літопису називає Україну 30—40-х років XVII ст. в одному ряду з іншими землями колишньої Південної Русі, Волинною і Поділлям³³.

Гійом Левассер де Боплан у відомому творі «Опис України», складеному близько 1651 р., звертаючись до короля польського, великого князя литовського і руського, писав: «Беру на себе сміливість з цілковитою покірністю і глибокою повагою піднести Вашій августійшій величності опис цього великого пограниччя — України (Ukraine), розташованої між Московією і Трансильванією». В іншому місці праці Боплан дещо уточнює поняття «Україна». «Іноді вони (татари — П. Т.) заходять на Україну (і. Ocranie) та Поділля (Podolie)³⁴. Отже, Поділля для Боплана не вважалось Україною.

Щоб простежити еволюцію терміна «Україна» стосовно середньодніпровського регіону, необхідно навести хоча б найхарактерніші приклади його вживання в різних категоріях писемних джерел.

1622 р. Із листа гетьмана Петра Сагайдачного до короля Сигізмунда III: «А любо з сторони високодумных и вельможных их милостей панов коронных Вышневецких, Конецпольских, Потоцких, Қалиновских и иных, на Украине властной предковечной отчизне нашей, власть свою непослушне распространящих»³⁵. Володіння названих магнатів знаходилися в Середньому Подніпров'ї з обох сторін Дніпра. Сагайдачний досяг певних успіхів у боротьбі проти унії і поліпшив становище православного населення Середнього Подніпров'я, але вони були тимчасовими. Як свідчать сучасники, після його смерті Україна зазнала ще більшого поневолення. «По смерти онаго гетмана Сагайдачного, какія несносныя бедствия и какія во всей Украине, по обоим сторонам реки Днепра горестныя отягощения от Поляков»³⁶.

1630 р. Із Львівського літопису: «Жолніре до Киева приїхали з тим інтендом, аби вирод козаков, а затим во вшистой Україні русь вистинати аж до Москвы»³⁷.

1631 р. Із відписки путивльських воевод А. Литвинова-Мосальського і І. Узврова до Розрядного приказу в Москву: «Сее зимы пришли из Польщи на Украинну к Киеву ляхи и стали в трех городках: в Быкове, в Березани, в Носовце»³⁸.

1632 р. Прівілей Сигізмунда III про передачу скарбовому писарю Ф. Міровіцькому двох порожніх городищ над р. Ворсклою. «Повідомляємо цим листом... деякі маєтності наші, які знаходяться на Україні, у воеводстві Київському, а саме, два порожніх городища, які називаються Глинськ і Більськ вше Полтави, над рікою Ворсклою»³⁹.

1637 р. Розповівши про страшну пожежу, від якої погоріли міста Сокаль, Кридів, Белз, Самбір, Вишня, Яворів і Львів, автор Львівського літопису зауважив: «Не досить ту, але і Україна о тих же огня розкошах мають, що повідомити»⁴⁰.

1638 р. Із універсалів гетьмана Якова Острянина: «Войско Запорожское... постановилисмо згодною порадою и советом рушити з Коша Запорожского з войском на Украину Малороссійскую». «А так ви, братя наша, шляхетне урожені козаки по обом сторонам реки Днепра на Украине Малороссійской жіючіи»⁴¹.

Усього гетьман Острянин надіслав в Україну шість універсалів, у яких закликав подніпровських козаків на боротьбу з польською шляхтою. Самоїл Величко уточнює, куди саме розвозили «козаки умные и исправные» універсали гетьмана запорозького. Це були повіті: Черкаський, Уманський і Білоцерківський на правому боці Дніпра і Переяславський, Ніжинський і Лубенський — на лівому. Характерно, що цей регіон фігурує під назвою «Україна» і в польських джерелах. Із щоденника Сімеона Окольського довідуємося, що в 1638 р. коронні війська виступили на Поділля і на Україну, а в 1639 р. Станіслав Конецьпольський — староста руський, ковельський, барський і переяславський, розмістив у фортеці Кодак сильний гарнізон для блокування надходження підкріплень із України до Запоріжжя... «Чтобы ляхи, там пребывая, и козаков туда из Украине идущих, перенимая, ловили, в Днепре топили». Після поразки військ Острянина, згідно із С. Величком, «тут в Украине ляхи еще противу прежнего распространятся начали»⁴².

1643 р. Із універсалу короля Владислава IV про заборону вивозу селітри із України в Росію та інші держави: «Щоб попередити це, ми доручили Іршу, зборщику руських і волинських таможенних мит, щоб він із своїми писарями у митницях, а також у наших і шляхетських містах, на ярмарках і в інших місцях таку селітру, яку, як купці, так і євреї везли би з України і не мали нашого листа, яким би це їм дозволяли, скрізь затримував, накладав арешт»⁴³.

Термін «Україна» у значенні конкретної землі постійно фігурує в документах часів Богдана Хмельницького та його наступників.

Під 1647 р. Самоїл Величко повідомив про похід на Правобережну Україну польських військ. «Ляхи многим числом в Украину пришли и по той стороне Днепра: в Чигирине, в Черкасах, и в иных заднепровских городех квартирами стали»⁴⁴.

1648 р. Із щоденника львівського підкоморія М. Мяковського з описом поїздки комісарів польського уряду до Богдана Хмельницького. «Ми не говорили нічого, що могло б дратувати його, але він... робив колючі докорп, перебільшуючи до крайнощів образи, завдані йому поляками... погрожуючи навіть відірвати від ляхів всю Русь і Україну»⁴⁵.

Із промови Богдана Хмельницького перед польськими комісарами на чолі з брацлавським воеводою Адамом Киселем у лютому 1649 р.: «За границу на войну не пойду, шаблі на турків і татар не поднесу. Досить нам на Україні, Поділлі і Волині: тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич»⁴⁶. Із сказаного видно, що Богдан розумів свою державу-князівство в межах всієї колишньої Південної Русі, в якій Україна була лише однією із складових частин.

1651 р. Після поразки під Берестечком козацьке військо відступило в Україну. «Всего козаков побито тысячи 4 или немного больше, а то де войско на Украину до домов своих все пришло вцеле»⁴⁷.

Згідно з повідомленням хроніки Ф. Сафоновича, слідом за козацьким на Україну виступило і польське військо. «З-под Берестечка король с посполитим рушенням пошол до Полскои, а гетман коронный Калиновский з войском квартяным потягле на Украину по Белую Церковь»⁴⁸.

Україна, як конкретна земля, неодноразово фігурує в донесеннях московських послів і воевод 1649—1651 рр. Із контексту повідомлень випливає, що в усіх випадках йшлося про регіон обабіч Дніпра з містами Ніжином, Прилуками, Миргородом, Черкасами.

1654 р. Описуючи події, пов'язані з Переяславською Радою, Ф. Сафонович відзначає: «Року 1654 генваря 5-го дня, Богдан Хмельницкий, православному царю і великому князю Алексею Михайловичю поддавшись з всею Україною по обом сторонах Днепра»⁴⁹.

Назва «Україна» фігурує у Гадяцькому договорі І. Виговського з поляками, в інших документах, пов'язаних з діяльністю цього гетьмана. Згідно з договором, 10 000 польських жовнірів мали стояти «на Україні». На козацькій раді 1659 р., зібраній І. Виговським, було прийнято рішення «оружием военным непослушную себе сегобочную Украину привести до соединения и единомыслия»⁵⁰. Посли Виговського на польському сеймі запропонували ратифікувати Гадяцький договір, але внесли пропозицію ліквідувати унію «на всій Україні».

1663 р. Із угоди гетьмана Брюховецького з Москвою: «А для усмирения частые в Малороссийских городах шатости, которая за прошлых гетманов на Украине бывала, и ныне часто за непостоянством Малороссийских городов жителей изрывается, что Украина с Малороссийскими городами и местами, и местечками, и с слободами, и с селами... под его царского величества высокодержавною и крепкою рукою»⁵¹.

1666 р. «Року 1666 Маховскии з войском полским вышел на Украину. Дорощенко, гетман козацкий, з своим войском против его пришел до Умани»⁵².

1669 р. У Глухівських статтях, укладених гетьманом Д. Многогрішним і Москвою, говориться про «Україну» і «Українные города».

1687 р. Із донесення козацьких старшин в Москву про зраду гетьмана Самойловича: «И о том все войско Запорожское бьет челом, чтоб по снятию его (Самойловича.— П. Т.) з гетманства, не был и не жил на Украине, но со всем домом взят бы его к Москве»⁵³.

Георгій Кониський в «Історії Русів» наводить витяг із Вольтера, який описав діяння шведського короля Карла XII: «Карл XII продолжал поход свой из Польши на Москву, вдруг поворотил с дороги Московской в окрестностях Смоленска и направил поход на Украину, землю козаков сего имени... наконец достиг тоя Украины, где предстал пред короля, при реке Десне, владыц Украинский Мазепа»⁵⁴.

1712 р. Із роз'яснення до третього пункту договору Росії і Туреччини: «Хотя турки сначала претендовали всей Украины обеих сторон Днепра... Киев с принадлежностями и с древними рубежами также и заднепровская Украина подтверждена быть во владении царского величества»⁵⁵.

У зверненні до гетьмана Пилипа Орлика про неприйнятність союзу з Туреччиною і Кримським ханством козаки писали, щоб він не покладав на цих сумнівних союзників жодних надій, «ибо если он (кримський хан — П. Т.) — чего не дай Боже! — и овладеет Украиною, то верно вам се (очевидно, гетьманство — П. Т.) не поручит»⁵⁶.

Цитовані й інші згадки терміна «Україна» у літописах і актових документах переконливо показують, що протягом XVII — початку XVIII ст. він поступово набував значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Сіверія, Покуття. Доводиться, проте, визнати, що процес цей в означений період не мав завершення, а тому назва «Україна» часто супроводжується уточнюючими словами: «Малоросійська», «Козаковська», «Козацька». Будучи територіальним зосередженням козацької держави, Україна не передала їй свою назву. Як і раніше, в усіх сферах життя продовжувала широко вживатися давня етнічна і політична назва «Русь».

¹ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— С. 3, 34, 36, 54, 55 і наступні.

² Максимович М. Українець.— М., 1859.— С. 1.

³ Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения.— К., 1989.— С. 403.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. 1.— К., 1901, с. 2.

⁵ Аркас М. Історія України-Руси.— К., 1990.— С. 3, 117.

⁶ Летопись по Ипатскому списку.— Спб., 1871.— С. 439.

⁷ Там же.— С. 447.

⁸ Там же.— С. 490.

- ⁹ Там же.— С. 571.
¹⁰ Там же.— С. 581.
¹¹ Там же.— С. 586.
¹² ПСРЛ.— Т. 32 (Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца).— М., 1975.— С. 212—213.
¹³ Там же.— С. 20.
¹⁴ ПСРЛ.— Т. 32 (Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца).— М., 1975.— С. 43.
¹⁵ ПСРЛ.— Т. 13 (Густынская летопись).— СПб., 1846.— С. 366.
¹⁶ ПСРЛ.— Т. 32.— С. 106.
¹⁷ Там же.
¹⁸ Сафонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх.— К., 1992.— С. 223.
¹⁹ ПСРЛ.— Т. 32.— С. 176.
²⁰ Там же.— С. 182.
²¹ Там же.— С. 188.
²² Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 131.
²³ Воссоєдінєнє України с Росією (1620—1647).— Т. 1.— М., 1954.— С. 20.
²⁴ Сафонович Феодосій. Хроніка з літописів стародавніх.— К., 1992.— С. 230.
²⁵ ПСРЛ.— Т. 33 (Холмогорская летопись).— Л., 1977.— С. 138.
²⁶ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 2.— М., 1954.— С. 290.
²⁷ Там же.— С. 369.
²⁸ Там же.— Т. 3.— М., 1954.— С. 40.
²⁹ Бантыш-Каменский Д.— История Малой России.— С. 17.
³⁰ Там же.— С. 147.
³¹ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 1.— С. 127.
³² Кониский Г.— История Русов.— М., 1846.— С. 180.
³³ ПСРЛ.— Т. 1—3 (Густынская летопись).— С. 236.
³⁴ Гійом Левессер де Боплан.— Опис України.— К., 1990.— С. 28.
³⁵ Яворницький Д. І.— Історія запорозьких козаків.— 1990.— С. 362.
³⁶ Из записки Матвія Тітловського 1620—1621 рр. // Летопись событий Самонла Величко.— Т. 4.— К., 1864.— С. 158.
³⁷ Бевзо О. А.— Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 105.
³⁸ Воссоєдінєнє України с Росією.— М., 1954.— С. 102.
³⁹ Вказ. праця.— С. 122.
⁴⁰ Бевзо О. А.— Вказ. праця.— С. 116.
⁴¹ Величко Самоил.— Вказ. праця.— С. 139—143.
⁴² Вказ. праця.— С. 299—300.
⁴³ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 1.— М., 1954.— С. 350.
⁴⁴ Летопись событий Самонла Величка.— Т. 1.— М., 1954.— С. 350.
⁴⁵ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 2., С. 117.
⁴⁶ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 2, С. 118.
⁴⁷ Вказ. праця.— Т. 3.— С. 110.
⁴⁸ Сафонович Ф.— Хроніка з літописів стародавніх.— К., 1992.— С. 231.
⁴⁹ Вказ. праця.— С. 321.
⁵⁰ Величко С.— Летопись.— Т. 1.— К., 1864.— С. 202.
⁵¹ Бантыш-Каменский Д.— Вказ. праця.— С. 196.
⁵² Сафонович Ф.— Вказ. праця.— С. 239.
⁵³ Бантыш-Каменский Д.— Вказ. праця.— С. 322.
⁵⁴ Кониский Г.— Вказ. праця.— С. 208.
⁵⁵ Воссоєдінєнє України с Росією.— Т. 3. Турецкие дела. Реестр договора с турецким двором. № 27 и № 28.
⁵⁶ Скальковский С.— История Новой Сечи или последнего коша запорожского.— Ч. 2.— Одесса, 1846.— С. 62.

